

Fifth model: person or persons.

Each of these models, in addition to displaying a number of parameters in terms of the components from which they are organized, are combined with each other to create complex formal messages.

Official addresses in the Azerbaijani and Russian languages mainly consist of models equivalent to each other. Certain existing differences arise due to the agglutinative structure of the Azerbaijani language and the inflectional structure of the Russian language.

*Rəyçi: akademik Nizami Cəfərov
Daxil olduğu tarix 08 iyun 2022-ci il*

UOT:81.

BİR SÖZÜN İKİLİ XÜSUSİYYƏTƏ MALİK OLAR BİLİB-BİLMƏMƏSİ HAQQINDA

*Dos. Mehrəliyeva Gülcöhrə
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: Dilçiliyə dair əsərlərdə möhkəm kök salmış və qrammatika kitablarında dil materiallarının təsvir və izahında praktik şəkildə öz tətbiqini tapmış məsələlərdən biri bir sözün ikili xüsusiyyətə malik ola bilib-bilməməsi məsələsidir.

Bu məsələyə münasibət həm türkologiyada, həm də Azərbaycan dilçiliyində birmənalı olmamışdır. Belə ki, bir qrup dilçilər semantik, digər qrup dilçilər isə sintaktik prinsipə əsasən fikirlərini izah etmişlər.

Burada həmin fikirlər nəzərdən keçirilir və yeri gəldikcə münasibət bildirilir.

Açar sözlər: ikili xüsusiyyət, yaxşı, pis, gözəl, sifət, zərf

Ключевые слова: двойной признак, хороший, плохой, красивый, прилагательное, наречие.

Key words: double sign, good, bad, beautiful, adjective, adverb.

Dilçilik əsərlərində möhkəm kök salmış və qrammatika kitablarında dil materiallarının təsvir və izahında praktik şəkildə öz tətbiqini tapmış məsələlərdən biri bir sözün ikili xüsusiyyətə malik ola bilib-bilməməsi məsələsidir.

Bu məsələyə münasibət həm türkologiyada, həm də Azərbaycan dilçiliyində birmənalı olmamışdır. Belə ki, tədqiqatçıların bir qismi bir sözün ikili xüsusiyyətə malik olduğunu qeyd edirlər. Bu baxımdan N.K.Dmitriyev bu məsələdə dilçiləri iki qrupa ayırır və daha çox sifət və zərf qarşılaşdırılmasında özünü göstərən fikirləri nəzərə alaraq, öz fikrini konkret bir fakt əsasında təqdim edir: “fəna uşaq fəna oxuyur (pis uşaq pis oxuyur). Müəllif qeyd edir ki, birinci qrup tədqiqatçıların fikrinə görə fəna sözü hər iki halda sifətdir. Digər qrup tədqiqatçıların fikrinə görə fəna sözü birinci halda sifət, ikinci halda zərfdir” (8. 28). N.K.Dmitriyev birinci qrup tədqiqatçıların tərəfində durur, yəni o, fəna sözünün hər iki halda sifət olduğunu qəbul edir.

N.K.Dmitriyev bu fikri ilə bərabər, türk dillərində bir sıra sözlərin nitq hissələri baxımından ikili, hətta üçlü xüsusiyyətini də qəbul edir. O, qeyd edir ki, Türk dilində xeyli söz qrupları vardır ki, öz mahiyyətinə görə, bir nitq hissəsinin çərçivəsinə sığmır, iki, yaxud hətta üç kateqoriya arasında keçid qütblərində dayanır.

N.A.Baskakov vaxtilə eyni sözü yerinə görə həm sifət, həm də zərf, hətta dəmir, daş, altın isimlərini də sifət kimi təqdim edir. Lakin sonralar bu mövqeyini dəyişmişdir. O, qrammatik söz qruplarını qeyd edərək yazır ki, bu ad və feil bölgülərində hər biri müəyyən funksional normaya malikdir ki, müasir qrammatikalarda tez-tez qarışıq salınır və əsassız olaraq müxtəlif ad və feil bölgülərinə aid edilir (9. 112-113).

Y.Seyidov qeyd edir ki, bir sözün bir neçə nitq hissəsinə aid ola bilməsi imkanı haqqında məsələ morfoloji normalaşması zəif olan dillərlə əlaqədar meydana çıxmışdır. (9. 114).

İ.İ.Meşşaninov yazır: “Bir nitq hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaları mühafizə edən söz özünə məxsus olmayan mövqedə çıxış edəndə də həmin kateqoriyanı qoruyub saxlayır. İsim yalnız özünün daimi vəzifələri olan mübtəda və tamamlıq deyil, təyin, zərflilik və xəbər də ola bilər. Bununla həmin nitq hissəsi öz xüsusiyyətini dəyişmir. Bax bu, çox vaxt nəzərə alınmır” (4. 247).

Y.Seyidov qeyd edir ki, eyni sözün ancaq bir nitq hissəsinə daxil ola bilməsi fikrinin əleyhinə olan dilçilər nəzəri cəhətdən ciddi sübutlara malik olmasalar da, onların müəyyən təsir dairəsi var: ən əsası odur ki, praktik qrammatikalarda nitq hissələri üzrə söz paylaşmaları daha çox bir sözün bir neçə nitq hissəsinə daxil ola bilməsi istiqamətində olmuşdur. Bu mövqe daha çox o vaxt özünə yer tapır ki, ya nəzəri cəhətdən düzgün mövqe seçilmir, ya da heç bir nəzəri mülahizə yada salınmadan, bu və ya digər sözün nitq hissəsi kimi müəyyənləşməsində onun cümlədə yeri ən mühüm göstərici hesab edilir. Dilçilik tarixi, xüsusən nitq hissələrinin tədqiqi tarixi göstərir ki, belə münasibət özünü doğrultmur (. 115-116).

Eyni sözün ikili xüsusiyyətə malik olması Azərbaycan dilçiliyində də olubdur və indi də var.

H.Mirzəzadə özünün 1990-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” dərsliyində zərf nitq hissəsindən danışarkən yazır: “Müasir Azərbaycan dilindəki zərf-sifət uyğunluğu orta əsrlərin yazılı nümunələrində də özünü göstərir, deməli, bu, qədimdən gələn prosesdir. Bu cümlədə eyni söz-həp (hamı, hamısı, bütün) yerinə görə əvəzlilik və zərf kimi çıxış edir: Həp bəklər həp binsünlər, dedi (Dədə Qorqud). Bu uyğunluq söz yaradıcılığı səviyyəsində daha əyanidir. Məsələn: Ləbünü qanlı gözəli can oldu fəda (Q.Bürhanəddin); Bəbəksiz qalsın ol göz ki, bu xalın qədrin bilməz (Nəsimi)-məlumdur ki, eyni morfoloji şəkildə (qan-lı, bəbək-siz) həmin sözlər sifət məzmunu da bildirir. Bunlar ancaq sintaktik mövqeləri ilə fərqlənir. Həmin fakt bu mətndə əyaniləşir: Eyibsiz yar istəyən yarsız qalır (“Oğuznamə”)-birinci sifət, ikinci zərfdir (3. 179-180).

Ə.Dəmirçizadə bu məsələyə öz mövqeyini dəmir, daş kimi isimlər əsasında bildirir. O, həmin sözləri isim mövqeyindən çıxarıb sifət mövqeyinə salır və bu mövqedə onları məcazlaşdıraraq sifətlərə yaxınlaşdırır: dəmir qızdırıldı, dəmir qaşığı-dəmir bilək; Daş parçalandı və s. Bununla yanaşı, Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, dəmir və daş sözləri bütün hallarda isim olaraq qalır, sifətə çevrilmir (7. 48-49).

M.Ş.Şirəliyev qeyd edir ki, Azərbaycan dilində bir sıra sözlər var ki, cümlədə öz əsas funksiyaları ilə yanaşı, başqa nitq hissəsinin də funksiyasını yerinə yetirir. O, taxta, dəmir, polad, gümüş, qızıl isimlərini, keyfiyyət bildirən yaxşı, pis sifətlərini, çox, xeyli, qeyri-müəyyən

saylarını nümunə kimi verir və fikrini bir isim- taxta ismi üzərində cəmləşdirərək yazır: Taxta sözü leksik-qrammatik cəhətdən isimdir. Bu söz sintaksis sahəsinə daxil olan kimi, yəni başqa sözlərlə əlaqədə (taxta qaşığı) sifətin sintaktik funksiyasını yerinə yetirir, ancaq isimliyini itirmir. Yaxud yaxşı sözünü götürək: leksik qrammatik mənada o, ancaq cümlədə feillə əlaqədə zərf funksiyasında çıxış edir (9. 119).

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir nitq hissəsi cümlədə işlənərkən bir neçə sintaktik vəzifə daşıyır, ancaq bu o demək deyildir ki, onlar başqa nitq hissəsinin funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, isim ilk növbədə mübtədə, tamamlıq, xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək xəbər olduğu kimi, atributivləşdikdən sonra cümlənin təyini olur, ancaq bir nitq hissəsi kimi isim olaraq qalır. Digər nitq hissələri haqqında da bunları qeyd etmək olar ki, cümlədə hansı sözə aid olursa-olsun, hansı cümlə üzvü vəzifəsi daşıyarsa daşıсын, həmin nitq hissələri öz funksiyasını dəyişmir. Burada nitq hissələrinin sintaktik vəzifəsi nəzərə alınmadığından, təbiidir ki, ciddi dolaşıqlığa, paralelliyə gətirib çıxardığı göstərilir.

Y.Seyidov “Zərf-feil” tipli feli birləşmələrdən danışarkən qeyd edir ki, “Eyni leksik-qrammatik mənalar zərflə aid olduğu kimi, ismə, sifətə, saya, əvəzliyə də aiddir,...biz də o fikirdəyik ki, türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində yaxşı sözü, qrammatik-sintaktik mövqeyindən asılı olmayaraq, hər yerdə sifətdir. Lakin bir həqiqəti də inkar etmək olmaz ki, yaxşı oxumaq birləşməsindəki yaxşı sözü yaxşı kitab birləşməsindəki yaxşı sözünün həm eynidir, həm də eyni deyil. Bu mənada eynidir ki, burada yaxşı sözünün ümumi leksik əsası dəyişmir, sözü müstəqil leksik vahid kimi şərtləndirən əsas mənə qalır. Varlığın əlamətini bildirmək üçün dünyaya gələn yaxşı sözü yaxşı oxumaq birləşməsində elə mühüm keyfiyyət qazanmır ki, o, yeni leksik vahid hesab oluna bilsin. Lakin yaxşı sözünün yaxşı oxumaq birləşməsində heç bir mənə dəyişikliyinə uğramadığını da demək olmaz. Burada bir qədər mücərrədləşmə, əşyadan uzaqlaşma prosesi var. Elə bu tipli sözlərin ikinci mövqedə zərf olub-olmaması haqqındakı fikir ayrılığı da buradan gəlir. ...Eyni fikri çox, az, xeyli sözləri haqqında da demək olar” (10. 374).

“Müasir Azərbaycan dili” adlı üç cildlik əsərin ikinci cildinin “Giriş”ində bu məsələyə toxunulur, lakin burada məsələ başqa şəkildə qoyulur. Qeyd edilir ki, “Eyni leksik mənalı, hətta tamamilə eyni formalı söz (yaxşı, pis, duzlu) isimləri təyin etdikdə sifət, feilləri (hərəkəti) təyin etdikdə zərf olur” (6. 10). Demək, burada konkret olaraq zərf və sifəti ayırmaq üçün həmin sözlərin sintaktik mövqeyi əsas götürülür.

Y.Seyidovun əvvəldə qeyd etdiyimiz fikrindən fərqli olaraq, bir fikri də diqqəti cəlb edir. Müəllif yazır: “Əslində bu sözlərin hər biri bir nitq hissəsinə aiddir: yaxşı, pis-sifət; səhər, aşağı-isim; az, çox, xeyli-say; ora, burda-əvəzlik; əvvəl, sonra-zərf; demək, deməli-feildir” (9.120).

A.Aslanov “yaxşı, pis, gözəl, şirin” sözlərinin həm sifət, həm də zərf vəzifəsində işləndiyini qeyd edir. O, yazır ki, “Bu sifətlər isimlərin əvvəlində gəldikdə onların keyfiyyətini müəyyən edir; məs.: yaxşı ev, pis adam, gözəl şəkil, şirin meyvə. Bu sözlərin, həqiqətən sifət olduğunu izah etmək üçün onları cümlədə işlətmək lazım gəlmiş və buna ehtiyac da yoxdur. Lakin həmin sözlər əşyanın əlamətini, keyfiyyətini müəyyənləşdirməkdən başqa, bir çox hallarda hərəkətin də keyfiyyətini bildirir. Həmin sözlərin həm də zərf olduğunu, yəni bunların hərəkətin keyfiyyətini bildirdiyini aydınlaşdırmaq üçün onları feil ilə yanaşı işlətmək lazımdır. Məsələn, yaxşı, gözəl, şirin, pis sözlərinin həm də zərf olduğunu müəyyənləşdirmək üçün onları cümlədə işlətmək lazımdır” (2. 228).

A.Aslanov gecə, gündüz, səhər, axşam, sabah kimi sözlərə də ikili mövqedən (isim-zərf) yanaşır.

M.Hüseynzadə “Zərf” nitq hissəsindən danışarkən qeyd edir ki, bütün nitq hissələrində olduğu kimi, zərfin də başqa nitq hissələri ilə şəkilcə eyniliyi vardır. Tərzi-hərəkət zərflərinin bir qismi şəkilcə sifətlərlə (sifət-zərf), kəmiyyət zərflərinin bir qismi saylarla (say-zərf) ortaqdır. Bunları bir-birindən ayırmaq üçün cümlədəki yerini, daşdığı vəzifəsini, əşyaya və ya hərəkətə, hadisəyə aid olmasını nəzərə almaq lazımdır. Sifət əşyaya, zərf isə hərəkətə (feil), əlamətə (sifətə və ya zərfe) aid olur. Məsələn: Çox keçmişəm bu dağlardan; Durna gözlü bulaqlardan (S.Vurğun) cümləsində çox sözü nə dağın, nə də bulağın çoxluğunu bildirir. Çox sözü keçmək işinin kəmiyyətini bildirdiyi üçün qeyri-müəyyən say deyil, kəmiyyət zərfdir. Yaxud: Çoxdan çox pay düşər, azdan az cümləsində çox, az sözləri qeyri-müəyyən miqdar sayı hesab edildiyi halda, Burda şahlar, dərəbəylər, xanlar; Şəni-şövkət keçirən xaqanlar; Çoxdan öz vaxtını tərk etmişdir. Göyün altında sönüb getmişdir (S.Vurğun) şərinə çoxdan sözü heç bir əşyanın kəmiyyətini bildirmir, yalnız tərk etmişdir, sönüb getmişdir feillərinin (hərəkətlərin) zamanını bildirən zaman zərfdir (5. 200).

Qeyd etmək lazımdır ki, birinci cümlədə işlədilən çox sözü hansı sözə aid olmasından asılı olmayaraq, qeyri-müəyyən miqdar sayıdır və sintaktik vəzifəsinə görə kəmiyyət zərfi deyil, kəmiyyət zərfliyidir, ikinci cümlədəki çox sözü sintaktik vəzifəsinə görə təyindir. Çoxdan sözü isə lüğəti mənasına görə düzəltmə zaman zərfi, sintaktik vəzifəsinə görə zaman zərfliyidir. Yəni burada həmin sözlərin semantik mənası əsas alınmış, sintaktik vəzifəsi nəzərdən qaçırılmışdır.

A.Nağdəliyev qeyd edir ki, başqa nitq hissələrindən fərqli olaraq, zərfin müəyyənləşməsində bəzi çətinliklər üzə çıxır.

Müəllif həmin çətinlikləri belə əsaslandırır: Bu çətinliklərin biri odur ki, zərfin müəyyənləşdirilməsində sintaktik prinsip əsas götürülür. Bu prinsipə görə bəzi ad bildirən nitq hissələri-isim, sifət və say feildən əvvəl gəldikdə zərf sayılır. Məsələn: xeyli adam-xeyli danışmaq; bərk kəndir-bərk tutmaq və s.

A.Nağdəliyev fikrini davam etdirərək yazır: “Bəzi dilçilər isə zərfin müəyyənləşdirilməsində semantik prinsipi əsas götürürlər. Bu prinsipə görə işlənmə yerindən asılı olmayaraq, iş, hal və hərəkətin yerini, kəmiyyətini, zamanını bildirən bütün sadə sözlər zərfdir: indi, irəli, ertə, aşağı, yuxarı, birgə, xeyli, yaxşı, pis və s. (1. 369).

Buraya qədər deyilənləri ümumiləşdirərək, qeyd etməliyik ki, bir nitq hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaları mühafizə edən hər bir söz özünə məxsus olmayan mövqedə çıxış edəndə də öz xüsusiyyətini dəyişmir. Belə ki, bir sözün müxtəlif nitq hissələri kimi izah olunması düzgün sayıla bilməz. Çünki nitq hissələri mahiyyətə müxtəlif söz sinifləri olduğuna görə eyni bir söz yalnız bir nitq hissəsi ola bilər, cümlə daxilində isə müxtəlif sintaktik vəzifə daşıyır.

Ədəbiyyat

- 1.A.Nağdəliyev. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya), Gəncə, 2016.
- 2.Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Bakı, 1960.
- 3.H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990.
- 4.İ.İ.Meşşaninov. Çlenı predlojeniya i çasti reçi, L., 1978.
- 5.M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 2007.
- 6.Müasir Azərbaycan dili, II cild, Bakı, 1980.

7. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası (dərs vəsaiti), Bakı, 1961.

8. N.K. Dmitriyev. Stroy tyurkskix yazıkov, M., 1962.

О ВОЗМОЖНОСТИ ИЗЛОЖЕНИЯ ДВОЙНЫХ ПРИЗНАКОВ СЛОВА

Мехралиева Гюльчохра

Резюме

Одним из вопросов, прочно укоренившихся в работах по языкознанию и практически применяемых при описании и объяснении языковых материалов в учебниках по грамматике, является вопрос о том, может ли слово иметь двойственный признак.

Отношение к этому вопросу было неоднозначным как в тюркологии, так и в азербайджанском языкознании. Так, одна группа лингвистов объясняла свои идеи на основе семантического принципа, а другая группа лингвистов объясняла свои идеи на основе синтаксического принципа. Здесь эти взгляды анализируются, и отношение выражается соответствующим образом.

ABOUT ABILITY OF DOUBLE SIGNS OF A SINGLE WORD

Mexralieva Gulcoxra

Summary

One of the questions firmly rooted in works on linguistics and practically used in the description and explanation of language materials in grammar books is the question of whether a word can have a dual feature.

The attitude to this issue was ambiguous both in Turkic studies and in Azerbaijani linguistics. Thus, one group of linguists explained their ideas on the basis of a semantic principle, and another group of linguists explained their ideas on the basis of a syntactic principle. Here these views are analyzed and the attitude is expressed accordingly.

Rəyçi: dos. Yadigar Əliyev

Azərbaycan dili kafedrasının 04 iyul tarixli iclasın 24 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 05 iyul 2022-ci il

UOT 811.512.162.

ƏVƏZLİYİN MORFOSİNTAKSİSİ

Əliyeva Kəmalə

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

kamalaaliyeva@bsu.edu.az

ORCID: ID/0000-0002-7377-1047

Xülasə: Əvəzlik barədə, onun təyinatı barədə müxtəlif fikirlərin olmasına baxmayaraq, sintaktik zəmində onun rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Əvəzlik, hər şeydən əvvəl, leksik vahid kimi cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirir; bu zaman əvəzlik aydın, konkret məna deyil, ümumi məzmun ifadə edir. Əvəzliyin hər bir növü cümlədə müəyyən semantik yük daşımaqla yanaşı, əlaqələndirici rol da oynayır. Əvəzliklər bu və ya digər əsas nitq hissələrini əvəz etdiyində uyğun nitq hissəsinin funksiyasını yerinə yetirir. Şəxs əvəzliyi ənənəvi isim xüsusiyyəti